

ISSN 2218-4783

**AZƏRBAYCAN
MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NAHXÇIVAN BÖLMƏSİ**

**НАХЧЫВАНСКОЕ
ОТДЕЛЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ
АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА**

**AZERBAIJAN NATIONAL
ACADEMY OF SCIENCES
NAKHCHIVAN BRANCH OFFICE**

XƏVƏRLƏR

İctimai və humanitar elmlər seriyası

**ИЗВЕСТИЯ
СЕРИЯ ОБЩЕСТВЕННЫХ И
ГУМАНИТАРНЫХ НАУК**

**PROCEEDINGS
THE SERIES OF SOCIAL AND
HUMANITIES SCIENCES**

2018, № 3

RAMİZ QASIMOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: ramizasef@yahoo.com.tr

AZƏRBAYCAN TƏNQİDİ REALİZMİNDƏ MİLLİ İSTİQLAL VƏ CÜMHURİYYƏT İDEYASI

XX əsrin əvvəllərində milli istiqlaliyyətin əldə edilməsi və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması çoxsaylı milli ziyalıların, "Molla Nəsrəddin", "Füyuzat" kimi mətbuat orqanları və ədəbi cəbhələrinin oyanış missiyasının apardığı maarifləndirici işin faydalı bəhrəsi idi. C.Məmmədquluzadə, Ö.F.Nəmanzadə, Ö.Haqqverdiyev, M.Ö.Sabir, Y.V.Çəmənzəminli, Ü.Hacıbəyov və başqa tənqidi-realist ədiblərin başlıca ədəbi missiyası müstəqillik və cümhuriyyət quruluşu idi. C.Məmmədquluzadənin bütün ədəbi-hədii yaradıcılığı, xüsusilə "Cümhuriyyət", "Vətəndaşlar", "Azərbaycan" məqalələri, Ö.F.Nəmanzadənin "Dərdimiz və dərmanımız", "Eşq və məhəbbət", Y.V.Çəmənzəminlinin "Azərbaycan muxtariyyəti. Ayrılm, toplaşın", "Biz kimik və istədiyimiz nədir?" və b. kimi məqalə və əsərlərdə bütün tərəflərilə Azərbaycan istiqlaliyyəti və dövlətçilik quruluşu məsələsi xalqa izah olunurdu.

Açar sözlər: cümhuriyyət ideyası, türk xalqları birliyi, tənqidi-realist hərəkat.

XX əsrin ilk əvvəlləri bütün bəşər və dünya tarixi üçün mürəkkəb, ziddiyyətli və eləcə də inkişaf, istiqlaliyyət baxımından milli əhəmiyyətli olduğu kimi Azərbaycan xalqı üçün də olduqca əhəmiyyətli bir dövr olmuşdur. Bu dönmə böyük ziyalılarımızın da ifadə etdiyi kimi, "milli oyanış və intibah" [12, s. 63] dövrü kimi səciyyələnir. Doğru ümumiləşdirilib ki: "XX əsrin ilk iki onilliyini milli hərəkatın, iqtisadi, siyasi inkişafın, ictimai-siyasi, ədəbi, kulturoloji, maarifçi düşüncənin intibah səviyyəsində təşəkkülünü şərtləndirən Azərbaycan tarixinin ən zəngin dövrü hesab etmək olar. ...Cəmi bir neçə onillik əvvəl milli kimliyini bəirləməyən bir toplum siyasi təfəkkür baxımından təşəkkülünün ən yüksək zirvəsinə çatmışdır ki, bu milli hərəkatın yekunu olaraq, tarixdə ilk dəfə olaraq parlamentli dövlət – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulur" [4, s. 11].

Azərbaycan tarixində XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri xalqımızın ictimai-siyasi həyatı ilə yaxından bağlı olan bir sıra əhəmiyyətli və tələyüklü hadisələrlə zəngin bir mərhələ təşkil edir. Ümumiyyətlə, "Azərbaycan" anlayışının tarixində XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri xüsusi mərhələ təşkil edir. Məhz bu dövrdə həmin anlayışın etnoqrafik, ictimai-siyasi, ideoloji məzmunu barədə geniş miqyasda düşünülməyə başlanılır. Milli düşüncənin təzyiqi ilə ilk müstəqil Azərbaycan dövləti yaranır" [2]. Azərbaycan tarixinin qızıl səhifələrini təşkil edən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasının 100 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında imzalanan dövlət sənədində də öz əksini tapdığı kimi: "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti məhz dünyanın siyasi nizamının yenidən qurulduğu bir vaxtda, XIX əsrin axırları və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın yaşadığı parlaq mədəni yüksəliş mərhələsinin məntiqi yekunu kimi meydana çıxmışdır" [1].

Qətiyyətlə demək olar ki, XX əsrin əvvəllərində milli istiqlaliyyətin əldə edilməsi və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması çoxsaylı milli ziyalıların, "Molla Nəs-

rəddin”, “Füyuzat” və digər mətbuat orqanları və ədəbi cəbhələrinin oyanış missiyasının apardığı maarifləndirici işin faydalı bəhrəsi idi. C.Məmmədquluzadə, Ö.F.Nemanzadə, Ə.Haqverdiyev, M.Ə.Sabir, M.S.Ordubadı, Y.V.Çəmənəmənli, Ü.Hacıbəyov və başqa mollaşrəddinçi və tənqidi-realist ədiblərin başlıca ədəbi missiyası müstəqillik və Cümhuriyyət quruluşu idi. C.Məmmədquluzadənin bütün ədəbi-bədii yaradıcılığı, xüsusilə “Cümhuriyyət”, “Vətəndaşlar”, “Azərbaycan” məqalələri, “Anamın kitabı” pyesi, Ö.F.Nemanzadənin “Dərdimiz və dərmanımız”, “Eşq və məhəbbət”, Y.V.Çəmənəmənlinin “Azərbaycan muxtariyyəti. Ayılın, toplaşın”, “Biz kimik və istədiyimiz nədir?” və b. kimi məqalə və əsərlərində bütün tərəflərilə Azərbaycan istiqlaliyyəti və dövlətçilik quruluşu məsələsi xalqa izah olunurdu.

Azərbaycanlılığın təkə millət olaraq deyil, həm də milli ideya, konseptual ideologiya və bir ictimai hərəkət proqramı olaraq müəyyənləşməsi görkəmli ədib Cəlil Məmmədquluzadənin adı ilə bağlıdır. Tamamilə doğru qənaətdir ki: “XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri Azərbaycanın bədii-estetik və ictimai fikrində milli oyanış, özünüdərk, istiqlal düşüncələrinin cücərməsi proseslərinin renessans dövrü hesab olunur. Mirzə Cəlilin həmin dövrdə ədəbi-ictimai mühitə gəlişi ilə bu proses daha da sürətlənmiş və milli ideya getdikcə kütləviləşərək minlərlə insanın fikir dünyasına hakim kəsilmişdir” [16, s. 41]. Azərbaycan tənqidi realizminin qüdrətli bayraqdarı, görkəmli ədib Cəlil Məmmədquluzadənin bütün yaradıcılığı Azərbaycançılıq ideologiyasının ideya mənbəyi olduğu kimi, istiqlal düşüncəsi və Cümhuriyyət ideyasının da ən etibarlı, mükəmməl və bitkin proqramıdır. Bütün bunlara görə ki, bu görkəmli Azərbaycan ədibi və ictimai xadimi milli oyanış dövrü ədəbiyyatının “məfkurə və ideya atası, sərkərdəsi” kimi təqdir olunur [5; 6; 7; 8; 9; 13; 16]. Ümumiyyətlə, bu böyük ideoloq və ədibin adı ilə bağlı olan “Mollaşrəddinçilik” təliminin də əsas məğzi, məqsədi, məramı və ideya-məfkurəsini məhz azərbaycançılıq, milli istiqlal və cümhuriyyət təşkil edirdi [5; 7]. Onun ayrı-ayrı publisist yazılarında konkret Azərbaycançılıqla bağlı məsələlər özünə şərh tapdığı kimi, “Anamın kitabı” pyesi, “Azərbaycan” məqaləsi, “Vətəndaşlar”, “Cümhuriyyət” məqalələri Azərbaycançılığın, milli istiqlaliyyətin və cümhuriyyət quruculuğunun proqramı xarakterli mənbəyi hesab edilir. Professor Yaşar Qarayev yazırdı: “Özünəqədərki Azərbaycan yazıçılarından ən çox ideoloq olanı – Cəlil Məmmədquluzadədir” [8, s. 234]. Ədib “Azərbaycan” məqaləsində vətənin, millətin və vətəndaşlıq borcunun konkret “xəritəsini” təqdim etmişdir. “Azərbaycan ədəbi-ictimai fikir tarixində, sözün geniş mənasında, milli istiqlal, demokratiya və Vətən azadlığı uğrunda mübarizənin ön cərgəsində dayanan”, “yaradıcılığı gələn hər yeni nəsil üçün müstəqillik, azərbaycançılıq, millilik və vətəndaşlıq tərbiyəsi məktəbi” [6] olan, həmişə yaradıcılıq “qəsdini Azərbaycan üzərinə” olan böyük azərbaycançı ədib Cəlil Məmmədquluzadə “dünya-ələmin dəyişildiyi, bütün zadların dəyişilib öz mənasını tapdığı” bir vaxtlarda “vətən, vətən, vətən, millət, millət, millət, dil, dil, dil. Bəni-noi-bəşər üçün bu dairələrdən kənar özgə bir niyyət olmadığı” “lüt-üryan vətən qardaşlarına” [12, s. 4] səslənirdi. Görkəmli ədibin “Azərbaycan” məqaləsində ana dili, ana vətən, dövlətçilik, ərazi bütövlüyü və s. ilə bağlı irəli sürdüyü ideyalar milli düşüncə tərzinin xəritəsi, müəyyənləşdirdiyi azərbaycançılıq məfkurəsi və vəzifələri kimi yer tapır. “Əlinə qələm aldığı gündən ömrünün sonunadək milli istiqlal uğrunda mübarizəni məslək kimi, ideya mübarizəsi kimi qəbul edən Mirzə Cəlil özünün dahi təkəkküründən süzülən nurun ziyasında müstəqil Azərbaycanın varlığını uzaqdan da olsa aydınca görürdü” [16, s. 42].

Cəlil Məmmədquluzadə öz fikirlərində azadlıq və cümhuriyyət tərəfdarı idi. Xalqın azadlığını konstitusiyalı cümhuriyyət – “məmləkətin idarəsi camaatın öz öhdəsində və ixtiyarında olan” [12, s. 191] respublikalı dövlət qurmaqda görürdü. Çünki

“cümhuriyyət üsulu məcbircə məmləkətin idarəsi camaatın öz ixtiyarındadır. Camaat dedikdə vətənin sahibidir. Dəxi heç bir kəsin ixtiyarı yoxdur ki, özünə padşah adı qoyub millətin rəyindən kənar məmləkət işinə qarışsın. Məmləkət müəyyən qanunlar gücü ilə idarə olunur. O qanunları yazan və təsdiq edən millətin ... vəkilləridir” [12, s. 191]. Bunlardan başqa cümhuriyyətin bir əsas şərti də öz vətəndaşlarına növ-növ azadlıqlar verməsidir: “Cümhuriyyət idarəsinin bir zinəti də var ki, o da tamam azadlıqdır. Bu azadlıq da neçə qisimdir. ... etiqad azadlığı, ... yığıncaq azadlığı, ... birləşmək, ... çap eləmək, ... danışmaq, ... siyasi partiyalar düzəltmək və ... dilbir olub, həmtədbir olmaqdır.

Budur cümhuriyyətin ən vacib əsasları.

Vətəndaşlar!

Bir tamaşa edin bu nemətlərə, bu gözəl nemətlərə!

Bir tərəfdən də yada salınız zalım padşahların və onların polislərinin cövür və zülmünü!” [12, s. 193]. Ədibin təbirincə, “kənd yüzbaşılarının tatarından, strajniklərin şallağından, ... vəzirlərin zülmündən, qubernatorların zülmündən, naçalnik və pristavların zülmündən”, “min-min zalımların zorbazorluğundan” [12, s. 194] qurtarmağın əlacı məhz xalq birliyi və iradəsi ilə milli hökumət – cümhuriyyət, konstitusiyalı respublika yaratmaqdır. Deyildiyi kimi, “Məmmədquluzadənin rəhbər tutduğu və təbliğ etdiyi milli dövlət quruluşunun tipi – Xalq hakimiyyəti prinsiplərinə əsaslanan demokratik, suveren respublika quruluşu idi. Bu respublikanın perspektiv fəaliyyət proqramını isə o, üç əsas tərkib hissəsini – milli dövlət, xalq hakimiyyəti, torpaq islahatı – özündə birləşdirən “nasionalizm” kimi təsəvvür edirdi” [8, s. 236].

Böyük Azərbaycançı ədib Cəlil Məmmədquluzadə “Anamın kitabı” adlı məşhur azərbaycanməsində yazır: “Yer, göy, aylar və ulduzlar göylərdə seyr edib gəzə-gəzə genə əvvəl-axır günün başına dolanırlar. Mən etiqad edirəm ki, mənim də balalarım dünyada hər yanı gəzib dolansalar, genə əvvəl-axır anaları Zəhranın ətrafında gərək dolanalar; çünki ay və ulduz şəmsin parçaları olan kimi bunlar da analarının ayı və ulduzlarıdır. Vay o kəsin halına ki, təbiətin həmin qanununu pozmaq istəyə! Onun insafı və vicdanı ona müdamil-həyat əziyyət edəcək: nə qədər canında nəfəs var peşiman olacaq” [11, s. 475]. Fikrimizcə, Cəlil Məmmədquluzadə həm də yeganə sənətkarlardandır ki, Ayı və Ulduzu atanın yadigar qoyduğu “Anamın kitabı”nda təsvir etməklə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bayrağına işarə etmiş, bu əsəri ilə sanki ilk demokratik Azərbaycan dövlətinə olan rəğbətini bildirmiş, üç qardaşın simasında onların barışmaz münasibətləri, anlaşmazlıqları və s. timsalında onun süqutu səbəblərini təsvir etmişdir [9].

Görkəmli tənqidi realist ədib və ictimai xadim Y.V.Çəmənəmənli də “Tarixi, coğrafi və iqtisadi Azərbaycan” əsərində məqalənin adından tutmuş məzmununa qədər müstəqil Azərbaycan ideyasını ehtiva etmişdir. Onun “Tarixi, coğrafi və iqtisadi Azərbaycan” əsəri Azərbaycan adının mənşəyi və xalqın etnogenezinə elmi səyahət edən ciddi elmi-publisist əsərdir. Söz yox ki, tarixi Azərbaycanın coğrafiyası və iqtisadiyyatına belə bir əsər həsr etməyin özü müstəqillik duyğularını daşımaq və təbliğ etməklə bərabər onu bir ideyaya çevirməyə atılan nəhəng addımlardan biri kimi də diqqətəşayandır. Bu nəhəng fikir adamı, ictimai xadimin Azərbaycan istiqlalına həsr etdiyi ən möhtəşəm əsərləri sırasına, ilk növbədə, “Azərbaycan muxtariyyəti: ayılın, toplaşın” məqaləsini hesab etmək olar. Əsərin 1917-ci ildə yazıldığını nəzərə alsaq və məhz həmin tarixdə böyük azərbaycançı ədib və istiqlal ədəbiyyatının sərkərdəsi Cəlil Məmmədquluzadənin məşhur “Azərbaycan”, “Cümhuriyyət”, “Vətəndaşlar” kimi məqalələri ilə müqayisə etsək, əsrin min bir vəchlə dindirdiyi insanların böyük ziyalılıq vəzifəsilə “əsrilərəcə” gilaylı qalınan, avamdan tutmuş ziyalısına, məmuruna, mollasına, bir sözlə

bütün təbəqələrilə Azərbaycan xalqına, azərbaycanlılara istiqlal və Cümhuriyyət ideyası ilə səsləniş kimi qəbul etmək olar. “Millətlər şurasından qayıdarkən yazılan” [3, s. 209] “Azərbaycan muxtariyyəti: ayılın, toplaşın” məqaləsində ədib “Hər millət öz fərdini axtarıb, tapır, əl-ələ verib camaatın halına qalır. Çünki milli himmətdən savayı özgəsi milləti bu dəhşətli zamanda müdafiə eliyə bilməz!” [3, s. 209], - deyə böyük ustad Cəlil Məmmədquluzadənin “Həmşəri”, “Xeyir-dua”, “Azərbaycan” və b. məqalələrində də səsləndirildiyi kimi xalqı həmrəylik və milli birliyə dəvət edirdi. “İndiyə kimi bizim nə mərkəzi bir şüarımız, nə milli bir idarəmiz var. Qafqazda sayda hamıdan artıq ola-ola, əlahiddə bir millət təşkil edə-edə, mal və dövlətə malik ola-ola öz milli işimizi öz əlimizə ala bilmirik” [3, s. 209] deyən Y.V.Çəmənəmli milli mövcudluq və XX əsrin zəruri, vacib tələbi kimi ictimai-siyasi var olmaqdan, siyasi taleyini, müqəddəratını müəyyənləşdirməkdən bəhs edir. “Ey nəcib türk milləti, ayıl! Bir rəşadətli balalarını yad et! Şan və şövkət ilə ömür sürülməlidir. Köhnə rus məmurlarının çəkməsi altında tapdalandığın kifayət edər” [3, s. 209] deyə rus işğalı altında yaşayışa, köləliyə, hər cür əsarət və işğalçılığa son qoymağa çağırır, milli şərəf və heysiyyətə, istiqlaliyyət və cümhuriyyət şəklində yaşayışa dəvət edirdi. Böyük ədib və ictimai xadim Y.V.Çəmənəmli XX əsrin ilk onilliyində yaranan ictimai şəraitə işarə edərək Rusiyada inqilablar dalğasının baş alması və imperiyanın dağılması şəraitində Azərbaycan xalqının da firsəti dəyərləndirərək öz azadlığını əldə etməsinə çağırış mühüm mövqedə dayanır. “...qanunları millətlərin milli məclisləri yazacaq. Hərənin öz malı, öz dövləti, öz səadəti özünə məhv olacaq” [3, s. 210] deyə yazan ədib “Pəs böylə bir gözəl yaşayış üçün niyə çalışmırsınız? Niyə firsəti fot eləyirsiniz? Sonra peşiman olarsınız. Bu zaman firqəbazlıq zamanı deyil. ...İndi toplaşın, milli idarə yapın... Muxtariyyət olmasa, ölkə başsızlıq bəlasından xilas olmasa, orada firqə həyatı da olmaz. Pəs əqidə davası eyləmək zamanı deyil. Mərkəziyyəti öldürüb, yerində ədəmi mərkəziyyət payidar edilməlidir” [3, s. 210] deyə zamanı, şəraiti dəyərləndirməklə bütün xalqa, vətəndaşlara müraciət və çağırış olunur, milli idarə deyə Cümhuriyyət, dövlət qurmağının vacibliyi, əhəmiyyəti başa salınırdı. “Ədəmi mərkəziyyət fikrinin başında toplaşın... Yatmışları oyadin. Onları fəderasyon nuru ilə işıqlandırın! ...Cürət ediniz, iş görünüz! ...Durmaq zamanı deyil! Bir az səbr eləsəniz, gözəl ölkəmiz fut olub əldən gedər! ...Muxtariyyət onun üçündür ki, namusumuz ayaqlar altına düşməsin. ...Zəmanə iş zəmanəsidir... Toplanın” [3, s. 210-211] nidaları bütün təbəqələrin maraqları nəzərə alınaraq ölkə və millətin, ümumxalqın taleyi fəvqündə verilmiş və ünvanlanmışdı. Görkəmli ədib “Muxtariyyət nədir”, “Məhəlli muxtariyyət”, “Muxtariyyət bizə nə verəcək”, “Muxtariyyətə layiqik”, “Muxtariyyəti nə cür ala bilərik”, “Muxtariyyətimizin əsl əsası” kimi başlıqlar altında muxtariyyət anlayışını bütün təfərrüatı ilə izah edir. “Muxtariyyət, yəni öz əli, öz başı olmaqlıq. ...Deməli, muxtariyyətin əsl dediyi budur ki, cəmi işlər ölkədə camaatın xahişi ilə əmələ gəlsin” [3, s. 212]. “Muxtariyyət bizə nə verəcək?” sualına cavab verərkən ədib “cəmi məsələlərimizin həllini millət məclisindən gözləməli” [3, s. 214] cavabını verərək, ümumiyyətlə, hər cür nicatı muxtariyyətdə və parlamentli respublikada görürdü. Çəmənəmliyə görə də nicat muxtariyyətdə idisə, muxtariyyəti ala bilmənin yolu da “cürbəcür fikir və məsləkə tabe adamlar əl-ələ verib müttəfiq bir halda” [3, s. 216] olmaqda görünür. Tənqidi-realist ədib Y.V.Çəmənəmli “Biz kimik və istədiyimiz nədir” başlıqlı məqaləsində də millətin xoşbəxtliyi və inkişafının çarəsinin muxtariyyətdə – istiqlal və müstəqillikdə olduğu göstərilir, müstəqilliyin bütün məzmunu, məqsədi, cümhuriyyət və ya dövlətçiliyin platforması, habelə Cümhuriyyətin məqsəd və məramı, bütün xarici və daxili siyasəti, iqtisadi siyasəti və islahatları, kənd və şəhər siyasəti, xüsusilə işçi qüvvələrinin vəzifələri və onlar üçün yaradılacaq şərait, imkan və s. təfərrüatla izah

olunur, xalqı bu müstəqilliyi dəstəkləməyə dəvət edir. Milli istiqlaliyyət və dövlət müstəqilliyinə nail olmağın məqsəd və mahiyyətinə nəzər salan ədib çox təsirli şəkildə yazır ki: “Dünyada hər bir millətin xoşbəxt yaşamasına səbəb ancaq o millətin öz milli idarəsi ola bilər. Milli idarə də milli torpaqda, yəni müəyyən bir ölkədə bərqərar ola bilər. Hər kəs ki, milli ölkədən məhrumdur, ...başı qapazlı olar. Halımızı nəzərə aldıqda özümüzü xoşbəxt gördüm” [3, s. 219]. Böyük ədib: “Azərbaycan hakimiyyəti əlimizə düşdükdə vətənimiz müstəqil bir şəkil alır. Üç amil – millət, ölkə və hakimiyyət bir yerdə toplanır. Azərbaycan istiqlaliyyətini təmin etmək üçün cəmi qüvvət və qüdrətimizi meydana çıxartmalıdır. Bu yolda nə qədər fədakarlıq lazım olsa, göstərməliyik. ...istiqlaliyyətimizin davamına çalışmalıyıq; məmləkəti müstəqil yaşatmalıyıq” [3, s. 220] deyirdi.

Çəmənəmli istiqlal düşüncəsi və milli dövlətçilik, cümhuriyyət haqqındakı düşüncələrini çoxbaşıqlı “Xarici siyasətimiz” adlı məqaləsində də davam etdirir, “Bu gün Azərbaycanda bu üç amil olduğu üçün Azərbaycan müstəqil bir məmləkətdir” [3, s. 220] fikrini ortaya qoyurdu.

Bəhs edilən bu dövrdə Ömər Faiq Nemanzadə də istiqlal düşüncəsinə xidmət edən və onu təbliğ edən ideoloq şəxsiyyətlərdən biri kimi özünü təzahür etdirir. Ədibin “Nə vaxta qədər” başlıqlı məqaləsində ictimai-mənəvi geriliyin bütün səbəblərini açıb göstərən ədib bunun birinci çarəsi kimi ictimai-siyasi müstəqilliyi, istiqlalı önəmli görürdü. Azərbaycan istiqlalına ümidvar olan Ö.Faiq elə “Ümidvar” imzası ilə də yazırdı ki: “Nə vaxta kimi siyasət və ticarətdə özgələrə uşaqlar təkisi əsir olacağıq? Neçün öz politikamızı, milli xeyrimizi qanmayırıq? Nə dəlil ilə aramızda hürriyyət və müsavət istəyənlərə lənət oxuyuruq? ...Buna görə görək ki, ...öz millətimizin səlamətliyi naminə ...hürriyyət və müsavətin “doğru” vücudunu, idareyi məsruteyi-amiyyunun həqiqi təşkilini canü dildən arzu edək” [14, s. 92]. Nemanzadə təkcə milli azadlıq və müstəqillik duyğularını təbliğ etmir, eyni zamanda istiqlaliyyət və xoşbəxt yaşayışa mane olan əngəl və nöqsanları da araşdıraraq daxili avamlıq və bir sıra nöqsanlardan həzər edirdi. Bu baxımdan XX əsr kimi milli oyanış dövrünün tələblərinə uyğun olaraq Ö.F.Nemanzadə də bir ideoloq kimi çıxış edərək xalqı öz haqq-hüququnu dərk etməyə və bu məqsəd naminə mübarizə aparmağa, birlik və əzm göstərməyə çağırırdı. Ədib qətiyyətlə yazırdı: “Bəsdir bu qədər səbir, bəsdir çəkdiyimiz bu qədər həqarət. Vaxtdır ki, cümləmiz ittifaq edib tələb edək. ...Bəli, vaxtdır, biz də tərənək, hüququmuzun mühafizəsinə çalışsaq, haqq və müsavət yolunda tökülən qanların səmaya əks edib süni şəfəqlər təşkil edən belə həngəmələrdə aciz və miskinlər kimi qafılana yatmayaq” [14, s. 127]. Ömər Faiqin “İran mücahidlərinə” müraciətlə yazdığı “Alınan azadlığı nə cür saxlamalı” başlıqlı məqaləsi də Azərbaycan istiqlalı ideyasına yönəlmiş böyük fikir və ideyalar ümumiləşdirən ən qiymətli əsərlərdən biridir. Görkəmli ədib İran mücahidlərinin əzəmətli ictimai çıxışları fonunda qardaş Osmanlı Türkiyəsinin dərin ictimai-siyasi hədisələrini təcrübə və təhlil etməklə ümumən Azərbaycan istiqlaliyyətinə böyük ideyalar verirdi. “İstibdad cəhənnəmini söndürüb yerinə azadlıq bağçası, dünya cənnəti qurmaq nə qədər çətin isə, alınan azadlığı saxlayıb davam etdirmək də bir o qədər, bəlkə ondan daha artıq çətin dir” [14, s. 128] - deyə Nemanzadə yazırdı. Böyük ədib “Eşq və məhəbbət”, “Çox utandıq”, “Firsət az, ehtiyac böyük” kimi məqalələrində də milli istiqlal ideyasına xidmət edən fikirlərlə çıxış edir, milləti bu ideyaya hazırlamanın modelini verməklə bərabər vətəndaşları təbəqə fərqi olmadan bu müqəddəs ideya yolunda hazırlamağa xidmət göstərirdi. Görkəmli ideoloq-ədib Ö.F.Nemanzadə “böyük-kiçik bir çox millətlərin haqq və hürriyyət uğrunda insanlardan milyonlarca qurbanlar verdikləri bir vaxtda” [14, s. 210] öz xalqının vətəndaşlarından bir-birinin qayğısına qalmaq, biri digərinə həmrəy olmaq ideyasını təlqin edirdi. XX əsr kimi mühüm bir inqilabi epoxa

dövrünün tələblərinə müvafiq ideya ilə çıxış edən ədib “bizim kimi sədaqətli, bizim kimi böyük bir millətin müqəddəratı böylə olmamalıdır” [14, s. 217] deyərək “Vaxtdır ki özümüzü tanıyalım. Vaxtdır ki, həqqi-ədalətsizliyin üzündən millətimiz “varlığının təhlükəyə düşməkdə olduğunu” qanalım!” [14, s. 217] kimi çağırışlarla xalqını milli oyanışa və istiqlala, öz milli müqəddəratı və istiqlalını təyin etməyə dəvət edirdi.

Ümumiyyətlə, tənqidi realistlərin yaradıcılığında ümummilli məqsəd xalqın oyanışı və istiqlala dəvəti olduğu üçün azadlıq duyğularının çağırışı əsas yeri tuturdu. Yuxarıda haqlarında bəhs edilən ideoloq-ədəblər C.Məmmədquluzadə, Y.V.Çəmənəmli, Ö.F.Nemanzadədən başqa həmin yolu ardıcıl və uğurla davam etdirən M.Ə.Sabir, M.S.Ordubadı, Ə.Haqverdiyev, Ü.Hacıbəyov, Ə.Qəmküsar, Ə.Nəzmi və başqalarının yaradıcılığında da istiqlal düşüncəsi başlıca yeri tutmaqda idi. Təkcə bir faktı məxsusi olaraq qeyd etmək vacibdir ki, İranda Səttarxanın başçılığı altında baş vermiş inqilabi hərəkata bütün “Molla Nəsrəddin” cəbhəsi fəal münasibət göstərmiş, M.Ə.Sabirin, M.S.Ordubadının, Ə.Nəzminin, Ə.Qəmküsarın, M.Ə.Möcüzün və b. şeirləri dərc edilmişdi. Bu əsərlərin hər birində istiqlala çağırış başlıca qayəni təşkil etməkdə idi. Qocaman yazıçılar Ə.Haqverdiyev və M.S.Ordubadı digər irihəcmli əsərlərində də Azərbaycanın istiqlalı məsələsini əsas mövzuya çevirmiş, istiqlal düşüncəsinin inkişafına öz töhfələrini vermişlər. Bu mənada məhz bu kimi maarifləndirici, milli oyanış və məfkurə birliyi ətrafında ictimai təşkilatçılıq fəaliyyətinin bəhrəsi kimi Azərbaycan milli dövlətçilik tarixində dövlət müstəqilliyini bərpa edən Şərqi ilk parlamentli respublikası olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini yaradır. Doğru ifadədir ki: “Özünün türkçülüyunu və azərbaycançılığını dərk etməyən bir xalq belə bir bəyannaməni (İstiqlal bəyannaməsi – R.Q.) verə bilməzdi” [10]. Məhz bu kimi nailiyyətlərinə görə Azərbaycan xalqı Yaxın Şərqi və türk dünyasının parlayan ulduzu kimi tarix səhnəsinə böyük bir istiqlal nümunəsi ortaya qoymuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı // http://axc.preslib.az/az_b4-1.html.
2. Cəfərov N. Azərbaycanşünaslığa giriş. Bakı: AzAtaM, 2002, 602 s.
3. Çəmənəmli Y.V. Əsərləri: 3 cildə. III c., Bakı: Avrasiya press, 2005, 440 s.
4. Əhmədov B. XX Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: 3 cildə, I c., Bakı: Elm və Təhsil, 2011, 480 s.
5. Həbibbəyli İ. “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi və mollanəsrəddinçilik // Həbibbəyli İ. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı: Nurlan, 2007, 696 s.
6. Həbibbəyli İ. Milli istiqlal ədəbiyyatının sərkərdəsi. “Xalq” qəz., 2010, 27 yanvar.
7. Həbibbəyli İ. Tənqidi realizm epoxası və romantizm: dövrləşmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri. “525-ci qəzet”, 2017, 25 dekabr.
8. Qarayev Y. Seçilmiş əsərləri: 5 cildə. IV c., Bakı: Elm, 2016, 776 s.
9. Qasımov R., İsmayıl Z. Azərbaycan ədəbiyyatında milli düşüncə konsepsiyası və azərbaycançılıq ideologiyası. Bakı: Elm və Təhsil, 2017, 192 s.
10. Məmmədşad M. Azərbaycan milli xartiyası // Azərbaycan, 1991, № 4.
11. Məmmədquluzadə C. Əsərləri: 4 cildə. I c., Bakı: Öndər, 2004, 664 s.
12. Məmmədquluzadə C. Əsərləri: 4 cildə. IV c., Bakı: Öndər, 2004, 472 s.
13. Mir Cəlal. Azərbaycanda ədəbi məktəblər (1905-1917). Bakı: Ziya&Nurlan, 2004, 391 s.
14. Nemanzadə Ö.F. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 352 s.

15. Saraclı Ə. Azərbaycan yazıçıları Cümhuriyyət dönəmində. Bakı: Elm, 2007, 424 s.
16. Vəliyeva S. Azərbaycançılıq milli ideologiya, ədəbi-estetik təlim kimi. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 2002, 140 s.

Рамиз Касымов

ИДЕЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ НЕЗАВИСИМОСТИ И РЕСПУБЛИКИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ КРИТИЧЕСКОМ РЕАЛИЗМЕ

В начале двадцатого века достижение национальной независимости и создание Народной Республики Азербайджана были полезными плодами просветительской работы национальных интеллигентов, органов печати «Молла Насреддин», «Фуюзат» и пробуждающей миссии литературных фронтов. Главной литературной миссией Дж.Мамедгулузаде, О.Ф.Неманзаде, А.Хагвердиева, М.А.Сабир, Ю.В.Чемензаминли, У.Гаджибекова, других молланасреддинцев и критически-реалистических писателей была построение независимости и республики. Все художественно-литературное творчество, а особенно статьи «Республика», «Граждане», «Азербайджан» Дж. Мамедгулузаде, «Горе и лекарство», «Любовь» О.Ф.Неманзаде, «Азербайджанская автономия», «Проснитесь, собирайтесь», «Кто мы и что хотим?» Ю.В.Чаманзаминли и другие произведения были направлены то, чтобы разъяснить людям вопрос независимости и государственности Азербайджана. Хотя эти выдающиеся писатели являются азербайджанскими идеологами, но они также работали с выдающимися мыслителями А.Гусейнзаде, А.Агаоглу, Г.Джавидом и другими по вопросу тюркского союза.

Ключевые слова: идея Республики, единство тюркских народов, критически-реалистическое движение.

Ramiz Gasimov

THE IDEA OF NATIONAL INDEPENDENCE AND REPUBLIC IN AZERBAIJAN CRITICAL REALISM

At the beginning of the XX century, gaining of national independence and the establishment of the Azerbaijan Democratic Republic were the beneficial result of the educational work by a number of national intellectuals, awakening mission of publications and literary fronts such as the “Molla Nasreddin”, “Fuyuzat”. The main literary mission of J.Mammadguluzadeh, O.F.Nemanzadeh, M.A.Sabir, Y.V.Chamanzaminli, U.Hajibeyov and other mollanasraddinian and critical-realistic writers was independence and establishment of Republic. All literary-artistic works of J.Mammadguluzadeh, especially, the articles entitled “Republic”, “Citizens”, “Azerbaijan”, “Our problems and solutions”, “Love and amour” by O.F.Nemanzadeh, “Autonomy of Azerbaijan” “Separate, gather” “Who are we and what we want?” by Y.V.Chamanzaminli and in other articles and works the independence of Azerbaijan and statehood establishment issues were explained to the people on all sides.

Keywords: idea of Republic, unity of Turkic peoples, critical-realistic movement.

(Akademik İsa Həbibbəyli tərəfindən təqdim edilmişdir)